

MICHAŁ Sopiński¹

Solidarność i zrównoważony rozwój: współczesna interpretacja doktryny solidaryzmu Léona Bourgeois²

Wpłynął: 25.09.2025. Akceptacja: 16.01.2026

Abstrakt

Artykuł analizuje doktrynę solidaryzmu Léona Bourgeois jako filozoficzno-prawne uzasadnienie dla koncepcji zrównoważonego rozwoju. Kluczowe elementy solidaryzmu – solidarność międzypokoleniowa, powszechny dług społeczny i quasi-kontrakt – wykazują zaskakującą zbieżność z założeniami zrównoważonego rozwoju. Koncepcja Bourgeois, według której obecne pokolenie jest dłużnikiem zarówno przeszłych, jak i przyszłych pokoleń, dostarcza spójnej podstawy aksjologicznej dla obowiązku ochrony środowiska i sprawiedliwości klimatycznej, znajdując odzwierciedlenie we współczesnym prawie międzynarodowym, krajowym i unijnym.

Słowa kluczowe: solidaryzm, zrównoważony rozwój, solidarność, dług społeczny, Léon Bourgeois.

¹ Dr Michał Sopiński – Akademia Wymiaru Sprawiedliwości (Polska), e-mail: michal.sopinski@aws.edu.pl; ORCID: 0000-0001-5429-601X.

² Badania wykorzystane w artykule nie zostały sfinansowane przez żadną instytucję.

MICHAŁ Sopiński

Solidarity and Sustainable Development: Modern Interpretation of Léon Bourgeois's Doctrine of Solidarism³

Abstract

This article reinterprets Léon Bourgeois's doctrine of solidarism as a philosophical and legal justification for the concept of sustainable development. The key elements of solidarism – intergenerational solidarity, universal social debt, and the quasi-contract – show a striking convergence with the principles of sustainable development. Bourgeois's concept of the present generation being a debtor to both past and future generations provides a coherent axiological basis for environmental protection and climate justice, reflected in contemporary international, national and EU law.

Keywords: Solidarism, Sustainable Development, Solidarity, Social Debt, Léon Bourgeois.

³ The research in this article has not been supported financially by any institution

Wprowadzenie

Kiedy w grudniu 1896 r. francuski polityk Léon Bourgeois publikował swoją przełomową pracę pt. *Solidarność* (*Solidarité*)⁴, której założenia w przeciągu kilku lat stały się podstawą solidaryzmu, czyli oficjalnej doktryny społecznej III Republiki Francuskiej, pojęcie zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*) jeszcze nie istniało⁵. Co więcej, nie istniało wówczas także międzynarodowe „prawo ochrony środowiska”, na gruncie którego narodziła się koncepcja zrównoważonego rozwoju⁶.

Dopiero w 1987 r., w tzw. Raporcie Brundtland przygotowanym przez Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju ONZ (World Commission on Environment and Development, WCED), mianem zrównoważonego rozwoju określono: „rozwój, który zaspokaja potrzeby teraźniejszości, nie zagrażając zdolności przyszłych pokoleń do zaspokajania ich własnych potrzeb”⁷. W 1992 r. koncepcja ta została twórczo rozwinięta podczas Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” (United Nations Conference on Environment and Development, UNCED) w Rio de Janeiro w 1992 r., w trakcie której przyjęto Deklarację z Rio de Janeiro „Środowisko i Rozwój”, czyli zawierającą dwadzieścia siedem zasad deklarację w sprawie środowiska i rozwoju, a także Agendę 21, czyli plan globalnej implementacji koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz Ramową Konwencję Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, czyli pierwsze międzynarodowe porozumienie

⁴ L. Bourgeois, *Solidarité*, Paris 1896.

⁵ W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że pojęciem „zrównoważonego rozwoju” po raz pierwszy posłużono się na międzynarodowej konferencji w Sztokholmie w 1972 roku. Wcześniej posługiwano się terminem „ekorozwój”. Ówczesne rozumienie „zrównoważonego rozwoju” zakładało, że społeczeństwo uznaje pierwszeństwo kwestii ekologicznych, które nie mogą być zakłócane w wyniku rozwoju cywilizacji, zarówno w aspekcie kulturalnym, jak i gospodarczym. Zgodnie z pierwszą zasadą przyjętej w Sztokholmie Deklaracji Konferencji Narodów Zjednoczonych: „Człowiek ma podstawowe prawo do wolności, równości i odpowiednich warunków życia w środowisku takim, które pozwalałoby na przyzwoite życie w dobrobycie. Człowiek ponosi poważną odpowiedzialność za ochronę i poprawę środowiska naturalnego dla obecnych i przyszłych pokoleń”. Por. *Uchwała Konferencji Sztokholmskiej z dnia 14 czerwca 1972 roku dotycząca naturalnego środowiska człowieka*; Z. Bukowski, *Zrównoważony rozwój w systemie prawa*, Toruń 2009, s. 23–102; K. Hermanowski, *Zasada zrównoważonego rozwoju a prawna ochrona drzew i krzewów*, „Journal of Modern Science” 2023, 1(50), s. 298; K. Szuma, *Prawo ochrony środowiska. Zarys wykładu. Wybór materiałów, tez orzeczeń, sądów, kasusów oraz testów*, Warszawa 2013, s. 3–4.

⁶ Por. J. Ciechanowicz-McLean, *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2001; M.-C. Cordonier Segger, A. Khalfan, *Sustainable Development Law. Principles, Practices & Prospects*, Oxford 2004; *Sustainable Development in National and International Law*, red. H.Ch. Bugge, Ch.Voigt, Groningen 2008.

⁷ G.H. Brundtland, *Our Common Future*, Oxford 1987, s. 43.

klimatyczne⁸. Kolejnym kamieniem milowym w światowej ekspansji koncepcji „zrównoważonego rozwoju” był szczyt ONZ w Nowym Jorku z 2015 r., w którym udział wzięły wszystkie państwa ONZ. Przyjęto bowiem wówczas w drodze rezolucji Agendę na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030⁹, w myśl której państwa uczestniczące w tym szczycie zostały zobowiązane m.in. do przeciwdziałania zmianom klimatu oraz przewidywania skutków tychże przemian¹⁰.

W tym miejscu można byłoby zadać pytanie: „Czy istnieje związek pomiędzy opublikowaniem w 1896 r. przez Léona Bourgeois pracy pt. *Solidarność* a koncepcją zrównoważonego rozwoju?”. Odpowiedź na nie wydaje się pozytywna. Uważam bowiem, że współczesna koncepcja zrównoważonego rozwoju, choć sformułowana dopiero w drugiej połowie XX w., wykazuje zaskakujące podobieństwa do solidarystycznej doktryny Léona Bourgeois. Jest tak, ponieważ zarówno Léon Bourgeois, jak i współczesna koncepcja zrównoważonego rozwoju opierają się na idei odpowiedzialności za przyszłe pokolenia, czyli koncepcji solidarności międzypokoleniowej¹¹. Nie jest przy tym moim zamiarem popełnienie *prolepsis*¹² i nazwanie Léona Bourgeois ojcem-założycielem koncepcji zrównoważonego rozwoju albowiem on sam za takiego wcale by się nie uważał. Ponadto takie twierdzenie miałoby całkowicie ahistoryczny charakter, nie odnosząc się do rzeczywistego znaczenia teorii Léona Bourgeois w okresie III Republiki. Nie oznacza to jednak, że współcześnie nie można odnieść solidarystycznej koncepcji Léona

⁸ Zdaniem Zbigniewa Bukowskiego konferencję w Rio de Janeiro odróżniało od konferencji w Sztokholmie „położenie podstawowego znaczenia na zależności pomiędzy ochroną środowiska a rozwojem społeczno-gospodarczym, uczestnictwo najważniejszych światowych polityków, udział organizacji pozarządowych w przygotowaniu i przebiegu samej Konferencji oraz bardzo duże zainteresowanie opinii publicznej. Z merytorycznego punktu widzenia podstawowa zmiana dotyczyła natomiast uwzględnienia problematyki zrównoważonego rozwoju i przez to odejścia od tylko wąsko pojmowanej problematyki ochrony środowiska”. Por. Z. Bukowski, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju a prawa człowieka*, [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pregowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018, s. 41; E. Zębek, *Konstytucyjne prawa i obowiązki obywatela wobec środowiskach w warunkach zrównoważonego rozwoju*, „Ius Novum” 2024, 1(18), s. 127.

⁹ Rezolucja Organizacji Narodów Zjednoczonych przyjęta 25 września 2015 r. rezolucji – Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030 (A/RES/70/1).

¹⁰ K. Hermanowski, *Zasada zrównoważonego rozwoju a prawna ochrona drzew i krzewów*, „Journal of Modern Science” 2023, 1(50), s. 298.

¹¹ O roli solidarności międzypokoleniowej w koncepcji Léona Bourgeois pisze m. in. Dariusz Dobrzański: „Podstawą jedności społecznej była dla niego naturalna solidarność, wzajemne obowiązki jednostek, które wynikają z zaciągniętych wobec wspólnoty naturalnych zobowiązań, które nie tylko mają normatywny charakter, ale także są zobowiązaniami jednostki wobec poprzednich pokoleń”. Zob. D. Dobrzański, *Nowożytna idea solidarności*, [w:] *Idea solidarności w kontekstach filozoficzno-historycznych*, red. D. Dobrzański, A. Wawrzynowicz, Poznań 2006, s. 20.

¹² *Prolepsis*, czyli figura retoryczna, zgodnie z którą przyszłe zdarzenia prezentuje się jako faktycznie już dokonane, stanowi jeden z błędów w historii idei tzw. mitologię wyprzedzenia. Por. F. Biały, *Quentin Skinner: doniosłość i znaczenie. Komentarz tłumacza „Znaczenia i rozumienia w historii idei”*, „Refleksje” 2014, 9, s. 181.

Bourgeois do historycznie późniejszego pojęcia zrównoważonego rozwoju. Niektóre idee nie przemijają bowiem wraz z upływem czasu. Przeciwnie, mają one charakter ponadczasowy. Idee takie – nazywane przez Arthura O. Lovejoya *unit-ideas* – nie odchodzą całkiem do przeszłości, nie przemijają wraz z przynależną im epoką, a jedynie przeistaczają się, zyskując coraz to nowe zewnętrzne formy, a przy tym zachowując swoją istotę¹³. Nie jest więc błędem odkrywanie ich na nowo, odczytywanie w duchu współczesnych wyzwań i problemów¹⁴. Dlatego też uważam, że solidarystyczną koncepcję Léona Bourgeois można współcześnie analizować jako filozoficzno-prawne uzasadnienie dla koncepcji „zrównoważonego rozwoju”¹⁵. I to mimo że opublikowana w 1896 r. praca pt.: *Solidarność (Solidarité)* autorstwa Léona Bourgeois nie jest wyczerpującym studium naukowym. To właściwie krótka broszura, manifest polityczny, który powstał w środowisku Partii Radykalnych Republikanów w odpowiedzi na rosnące problemy społeczne podnoszone przez socjalistów¹⁶. Także zawarta w niej myśl przewodnia jest stosunkowo prosta i można ją streścić w jednym zdaniu: z samego faktu, że ludzie żyją w społeczeństwie, są oni zobowiązani względem wszystkich swoich współczesnych oraz potomnych. Łączy ich z nimi obowiązek solidarności.

Oczywiście, u schyłku XIX w. we Francji odniesienie się do solidarności jako idei założycielskiej nie było niczym nowym. Stanowiło raczej zwieńczenie długiej drogi, jaką solidarność jako idea przeszła w XIX wieku¹⁷. Pojęcie solidarności było bowiem rozwijane i analizowane przez cały wiek XIX przez szereg francuskich autorów i myślicieli¹⁸. Nowatorskie w przypadku Léona Bourgeois było zatem nie

¹³ A.O. Lovejoy, *Wielki łańcuch bytu. Studium historii pewnej idei*, tłum. A. Przybysławski, Warszawa 2009, s. 19. Por. A.O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Harvard 1936; A.O. Lovejoy, *Essays in the History of Ideas*, New York 1948; D.R. Kelley, *History of Ideas*, [w:] *New Dictionary of the History of Ideas*, red. M. Horowitz, New York 2005; M. Mandelbaum, *On Lovejoy's Historiography*, [w:] *The History of Ideas. An Introduction to Method*, red. P.T. King, London 1983.

¹⁴ W radykalnym metodologicznie podejściu Haydena White'a „opowieści się opowiada lub pisze, nie znajduje”. H. White, *Proza historyczna*, Kraków 2009 s. 34; Por. H. White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, Kraków 2010.

¹⁵ Więcej uwag na temat filozoficznych aspektów koncepcji „zrównoważonego rozwoju” można odnaleźć w pracach: A. Papużyński, *Filozoficzne aspekty zasady zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój a iusticia socialis*, [w:] *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, red. A. Pawłowski, Lublin 2004; A. Papużyński, *Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie*, „Problemy Ekorozwoju” 2006, 2.

¹⁶ M.-C. Blais, *La solidarité. Histoire d'une idée*, Paris 2007, s. 13.

¹⁷ Całościowe przedstawienie koncepcji teoretycznych opartych idei solidarności w XIX-wiecznej Francji można odnaleźć w pracach: M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi. Narodziny i zmierzch solidarności w XIX-wiecznej Francji*, Warszawa 2022; M. Augustyniak, *Solidaryzm i idea solidarności we francuskiej myśli polityczno-prawnej przełomu XIX i XX wieku*. Olsztyn 2021.

¹⁸ Por. E. Popławska, *Z dziejów solidaryzmu we Francji – geneza idei i praktyki politycznej*, „Państwo i Prawo”, nr 4/2012; J.E.S. Hayward, *Solidarity: The Social History of an Idea in Nineteenth Century France*, „International Review of Social History” 1959, 4(2); M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi. Narodziny i zmierzch solidarności w XIX-wiecznej Francji*, Warszawa 2012; D. Dobrzański, *Zasada solidarności. Studium*

samo sięgnięcie do konceptu solidarności, lecz jego twórcze wykorzystanie do stworzenia projektu politycznego, doktryny społecznej solidaryzmu stanowiącej o faktycznej i oficjalnej polityce państwa¹⁹. Tym samym – jak zauważa Marie-Claude Blais – słowu solidarność nadano nowy kwalifikator²⁰. Głównym celem francuskiego prawnika było bowiem wypracowanie „ogólnej teorii praw i obowiązków człowieka w społeczeństwie”²¹.

Léon Bourgeois (1851–1925) jako twórca doktryny solidaryzmu

W 1896 roku Léon Bourgeois znajdował się na zakęcie swojej kariery politycznej²². Niedawno bowiem stracił tekę premiera francuskiego rządu. Publikacja książki *Solidarność (Solidarité)* odmieniła jednak jego przyszłość. Sukces pracy był bowiem ogromny²³. Kolejne reedycje następowały jedna po drugiej. Liczne wznowienia przekształciły je z „doktryny” w slogan polityczny i symbol polityki państwa²⁴. Jak zauważają badacze tacy jak Marie-Claude Blais czy Dariusz Dobrzański, oddziaływanie solidarności było tak duże, że nawet Wystawa Światowa w Paryżu w 1900 r.

z filozofii społecznej, Poznań 2013; D. Dobrzański, *Nowożytna idea solidarności...*; M. Sopiński, *Kamuflaż czy złudzenia? Obecność solidarystycznych poglądów Léona Duguit w procesie tworzenia prawa rzeczowego w latach 1945–1946 w Polsce Ludowej*, „Prawo i Więź” 2024, 6(53)/2024; M. Sopiński, *Kamuflaż czy złudzenia? Obecność solidarystycznych poglądów Léona Duguit w procesie tworzenia prawa rzeczowego w latach 1945–1946 w Polsce Ludowej*, „Prawo i Więź” 2024, 6(53); M. Sopiński, *Własność jako funkcja społeczna w koncepcji Léona Duguit*, „Prawo i Więź” 2022, 4(42).

¹⁹ Por. M. Ruby, *Le solidarisme*, Paris, 1971; M.-C. Blais, *Solidarité: une idée politique?*, [w:] *Solidarité(s): Perspectives juridiques*, red. M. Hecquard-Théron, Toulouse 2009; M. Borgetto, *La doctrine solidariste de Léon Bourgeois : une nouvelle définition des rapports entre le politique, le social et le droit*, [w:] *Les juristes face au politique. Le droit, la gauche, la doctrine sous la IIIe République*, red. C.M. Herrera, Paris 2003.

²⁰ M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 19.

²¹ Tłumaczenie własne: «une théorie d'ensemble des droits et des devoirs de l'homme dans la société», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 59.

²² Léon Bourgeois (1851–1925) ukończył studia prawnicze i uzyskał w 1876 roku tytuł doktora prawa. Następnie przez krótki czas prowadził praktykę prawniczą, po czym rozpoczął karierę we francuskiej administracji publicznej; był m.in. prefektem Tarne. W 1890 r. otrzymał tekę ministra spraw wewnętrznych, w 1892 r. ministra sprawiedliwości, a w 1895 r. stanął na czele rządu III Republiki Francuskiej. Na tym ostatnim stanowisku utrzymał się jednak zaledwie kilka miesięcy. Por. M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 21–26. Por. D. Dobrzański, *Nowożytna idea solidarności...*, s. 21. Zob. C.R. Henderson, *Social Solidarity in France*, „The American Journal of Sociology” 1905, 11, s. 168–182; M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi...*, s. 151–153.

²³ M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 24.

²⁴ W pewnym momencie solidarność stała się tak popularna, że już w 1907 r. Célestin Bouglé mógł powiedzieć następujące zdanie: „Solidaryzm jest w trakcie stawania się oficjalną filozofią dla Trzeciej Republiki”. Tłumaczenie własne: «Le solidarisme est en passe de devenir pour la Troisième République, une manière de philosophie officielle», C. Bouglé, *Le Solidarisme*, Paris 1907 [cyt. za:] M.-C. Blais, *La solidarité. Histoire d'une idée*, Paris 2007, s. 26.

odbyła się pod hasłem solidarności²⁵. Można wręcz powiedzieć, że popularność pracy pt.: *Solidarność (Solidarité)* uratowała polityczną karierę Léona Bourgeois, umacniając jego przywództwo w partii Radykalnych Republikanów i przyczyniając się do powstania Republikańskiej Partii Radykalnej i Radykalno-Socjalistycznej w 1901 roku. Stworzoną przez siebie doktrynę solidaryzmu rozwijał więc w kolejnych książkach, jak *Essais d'une philosophie de la solidarité* (1902) czy *Les Applications sociales de la solidarité*. Jego zaangażowanie na rzecz pokojowego rozwiązywania konfliktów zostało docenione międzynarodowo, gdyż został pierwszym Przewodniczącym Ligi Narodów w 1919 r. oraz otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla w 1920 roku.

Podstawowym źródłem inspiracji intelektualnej dla Léona Bourgeois była książka Alfreda Fouillée z 1880 r. *La Science sociale contemporaine* oraz doktryna obiektywizmu prawnego, który nazywano wówczas we Francji nazywano „niemiecką szkołą prawa” (*l'école allemande du droit*)²⁶. Tym, co zaważyło na sukcesie koncepcji Léona Bourgeois, było zastosowanie na gruncie filozofii politycznej dwóch pojęć wywodzących się z francuskiego prawa cywilnego – „solidarności” oraz „quasi-kontraktu”²⁷. Francuski polityk twierdził bowiem, że solidarność społeczna funkcjonuje jako rodzaj umowy retroaktywnej. Onacza to, że już samym faktem urodzenia się w społeczeństwie i czerpania z niego korzyści, każda jednostka zaciąga dług i jest zobowiązana przyczyniać się do utrzymania i rozwoju wspólnoty. Wykorzystanie koncepcji „quasi-kontraktu” pozwoliło więc Léonowi Bourgeois przekształcić ideę „długu społecznego” z obowiązku moralnego w zobowiązanie prawne, możliwe do wyegzekwowania przez państwo²⁸.

²⁵ M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 20. Wspomina o tym chociażby Dariusz Dobrzański: „Na przykład w roku 1900 na Drugiej Światowej Wystawie w Paryżu otwierający ją prezydent Francji Emile Loubet deklarował, że wspólnym motywem organizatorów i zaproszonych państw w organizacji wystawy jest »poczucie solidarności«, a minister edukacji podkreślał, że nauka, która była tematem wystawy, rozumiana jako ludzka działalność, zakłada intymną więź solidarnie pracujących uczonych w imię postępu”. Zob. D. Dobrzański, *Nowożytna idea solidarności...*, s. 20. Zob. J.E.S. Hayward, *Léon Bourgeois and Solidarism*, „International Review of Social History” 1961, 6, s. 19–48.

²⁶ M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 31.

²⁷ Mimo że polskim dyskursie prawnym występuje pojęcie „jakby-umowy” na oznaczenie „quasi-kontraktu” (zwrotu takiego używa chociażby Jerzy Kurnatowski w opracowaniu wykładów Charlesa Gide’a) uważam, że pojęcie „quasi-kontraktu” lepiej oddaje intencję francuskiego oraz łacińskiego pierwowzoru tego pojęcia. Por. Ch. Gide, *Solidaryzm*, oprac. J. Kurnatowski, Lwów 1908; J. Kurnatowski, *Solidaryzm – jego zasady dzieje i zastosowania*, Lwów 1931. Zob. M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej...*, s. 154.

²⁸ Jak wskazuje się w literaturze: „Podstawową zaletą prawniczej koncepcji „quasi-kontraktu” jest to, że umożliwia ona logiczne przejście od wizji długu społecznego, która zachowuje charakter obowiązku moralnego, do obowiązku prawnego w sensie ścisłym, czyli zabezpieczonego sankcją. Obowiązek solidarności staje się więzią prawną, która zakłada sankcję państwa w przypadku jej niedotrzymania”. M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi...*, s. 154.

Zgodnie z doktryną solidaryzmu żaden człowiek nie jest bytem całkowicie niezależnym. Zdaniem Léona Bourgeois, człowiek „czy mu się to podoba, czy nie, musi wejść do istniejącego wcześniej społeczeństwa, którego ciężary musi przyjąć tak, jak korzysta z jego dobrodziejstw. Jest dłużnikiem lub wierzycielem od urodzenia”²⁹. Tym samym pojęcie wrodzonego, międzypokoleniowego długu społecznego było kamieniem węgielnym dla całej jego doktryny. Niemniej, z punktu widzenia prawa środowiska, na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza kluczowy element solidarystycznej koncepcji Léona Bourgeois w postaci „długu społecznego względem przeszłych, jak również przyszłych pokoleń”, który w mojej ocenie może stanowić intelektualne uzasadnienie dla pojawiających się współcześnie projektów dotyczących konieczności wypracowania modelu zrównoważonego rozwoju gospodarek z uwzględnieniem środowiska naturalnego i ograniczeniem m.in. emisji dwutlenku węgla.

Istota solidaryzmu: fakt solidarności, dług społeczny oraz „quasi-kontrakt”

Podstawowe pojęcia doktryny solidaryzmu to: fakt solidarności; dług społeczny; oraz „quasi-kontrakt”³⁰. Fakt solidarności to wedle Léona Bourgeois istnienie powszechnego prawa wzajemnej współzależności, które znane było od starożytności i zostało potwierdzone przez nauki biologiczne³¹. Stworzona przez francu-

²⁹ Tłumaczenie własne: «Qu'il le veuille ou non, il lui faut entrer dans une société préexistante dont il doit accepter les charges comme il profi te de ses avantages. Il est débiteur ou créancier de naissance», L. Bourgeois, *Essai d'une philosophie de la solidarité*, Paris 1907, cyt. za: L. Bourgeois, *Extraits de l'Idée de solidarité et ses conséquences sociales*, red. S.-P. Chevarie-Cossette, „Cahiers d'Ithaque” 2016, 1, s. 157. Por. M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi. Narodziny i zmierzch solidarności w XIX-wiecznej Francji*, Warszawa 2022, s. 153.

³⁰ Szczegółowa analiza elementów doktryny solidaryzmu znajduje się w pracach: M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej więzi...*, s. 158–163; M.-C. Blais, *La solidarité...*; M.-C. Blais, *The Origin of Public Solidarity and the Work of Léon Bourgeois*, „Revue française des affaires sociales” 2014, 1.

³¹ Poddany prawu wzajemnej zależności człowiek: „żyje, a jego zdrowie jest stale zagrożone przez choroby innych ludzi, których to życie jest z kolei zagrożone przez choroby, jakich on sam może się nabawić; pracuje, a przez niezbędny podział pracy, produkty jego działalności przynoszą korzyści innym, tak jak produkty pracy innych są niezbędne do zaspokojenia jego potrzeb; myśli, a każda z jego myśli odzwierciedla myśli jego bliźnich, w których mózgach będzie się ona odbijać i odtwarzać po kolei; jest szczęśliwy lub cierpi, nienawidzi lub kocha, a wszystkie jego uczucia są skutkami lub przyczynami upodabniających się lub przeciwstawnych uczuć, które działają jednocześnie na wszystkich tych innych ludzi, z którymi jest on w związku wiecznej wymiany”. Tłumaczenie własne: «il vit, et sa santé est sans cesse menacée par les maladies des autres hommes dont, en retour, la vie est menacée par les maladies qu'il contractera lui-même ; il travaille, et par la division nécessaire du travail, les produits de son activité profi tent à d'autres, comme les produits du travail d'autrui sont indispensables à la satisfaction de ses besoins ; il pense, et chacune de ses pensées réfléchit la pensée de ses semblables dans le cerveau desquels elle va se refléter et se reproduire à son tour ; il est heureux ou il souffre,

skiego polityka koncepcja solidarności poszerza pojęcie odpowiedzialności, implikując, iż jako ludzie ponosimy częściową odpowiedzialność za czyny innych, zaś ci inni odpowiadają również za nasze działania. Wedle Léona Bourgeois solidarność przekształca także pojęcie sprawiedliwości. Nie chodzi mu jednak o ustanowienie relacji pełnej równości między ludźmi, lecz o zaistnienie relacji równowagi, umożliwiającej ludziom wzajemne postrzeganie się jako prawdziwych partnerów. Zdaniem francuskiego prawnika fakt solidarności oznacza, że władze publiczne muszą poprzez swych przedstawicieli określić prawa i obowiązki każdej jednostki, uznając każdą osobę za członka nierozzerwalnie połączonej grupy. Tym samym solidarność, rozumiana jako system wzajemnych praw i zobowiązań, uzasadnia interwencję państwa wtedy, gdy jest to konieczne, dla ochrony fundamentalnych praw jednostek, tych praw, które tworzą więź jednoczącą wspólnotę.

Jak podkreśla Marie-Claude Blais, doktryna solidaryzmu nakazuje postrzegać człowieka nie jako posiadacza abstrakcyjnych praw, lecz jako realną „osobę”, którą należy rozpatrywać w jej relacjach z innymi ludźmi, przy czym chodzi o relacje zarówno z tymi ludźmi, którzy żyli przed nią, jak i tymi, którzy żyją w jej czasach oraz tymi, którzy dopiero się urodzą³². Léon Bourgeois argumentował, że „Człowiek nie jest już celem dla siebie i dla świata: jest on zarówno celem, jak i środkiem. Jest jednostką, i jest częścią całości. Jest istotą, która ma własne życie i prawo do zachowania i doskonalenia tego życia; ale jednocześnie należy do całości, bez której życie to nie mogłoby być ani rozwinięte, ani zachowane; samo jego życie było bowiem możliwe tylko dlatego, że całość, której jest częścią, była przed nim, ponieważ inne życie gorsze od jego życia było, przed jego własnym, zachowane i rozwijało się dzięki tej całości, i zadecydowało o rozkwicie wyższego życia społecznego, z którego on sam pochodził”³³. Stwierdzenie to posłużyło mu za uzasadnienie dla wprowadzenia idei „długu społecznego”.

Léon Bourgeois uważał, że skoro ludzie zawierają umowy w sprawach prywatnych, to można sobie wyobrazić umowę powszechną, wiążącą poszczególną jednostkę ze wszystkimi innymi. Ponieważ jesteśmy współzależni, jesteśmy, chcąc nie chcąc, także dłużnikami – i to podwójnie: jako spadkobiercy pokoleń

il hait ou il aime, et tous ses sentiments sont les effets ou les causes des sentiments conformes ou contraires qui agitent en même temps tous ces autres hommes avec lesquels il est en rapport de perpétuel échange», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 22.

³² M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 34.

³³ Tłumaczenie własne: «L'homme n'est plus une fin pour lui et pour le monde : il est à la fois une fin et un moyen. Il est une unité, et il est la partie d'un tout. Il est un être ayant sa vie propre et ayant droit à conserver et à développer cette vie ; mais il appartient en même temps à un tout sans lequel cette vie ne pourrait être ni développée, ni conservée ; sa vie même n'a été possible, elle n'est ce qu'elle est que parce que le tout dont il fait partie a été avant lui, parce que d'autres vies inférieures à la sienne ont été, avant la sienne, conservées et développées grâce à cet ensemble, et ont déterminé l'épanouissement de la vie commune supérieure d'où il est lui-même issu», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 35.

poprzednich oraz jako współcześni żyjący pośród siebie. Z chwilą swoich narodzin ludzie obdarzani są określonym kapitałem, dzięki któremu mogą żyć, ale jednocześnie w tej samej chwili stają się zobowiązani nie tylko zwrócić ten kapitał swym dzieciom, ale również go pomnożyć³⁴.

Tak ujęta koncepcja długu społecznego odbiła się głośnym echem we Francji *fin de siècle'u*. W literaturze podkreśla się, że Léon Bourgeois uważał, że nawet w najslabiej rozwiniętych społeczeństwach każdy wie, że musi przekazać dziedzictwo, z którego sam skorzystał, albowiem „jednym z pierwszych obowiązków wpisanych w ludzką świadomość jest obowiązek oddania tego, co się otrzymało”³⁵. Najlepiej istotę bycia dłużnikiem wyjaśnił zresztą sam francuski polityk w książce *Solidarność (Solidarité)*: „Gdy tylko dziecko, po karmieniu piersią, odłączy się od matki i stanie się odrębną istotą, jest dłużnikiem; nie robi kroku, nie wykona gestu, nie uzyska zaspokojenia potrzeby, nie wykona jednej ze swoich rodzących się zdolności, nie czerpiąc z zasobu narzędzi zgromadzonych w ludzkości. Dług, to jego pokarm. (...) Każde słowo, które narodzi się w jego ustach, zostało wzięte z ust rodziców lub nauczycieli, którzy nauczyli się go tak jak on, a każde z tych słów zawiera i wyraża pewien rodzaj idei, którą zgromadzili i utrwaliли w nim niezliczeni przodkowie. (...) Dług, na każdym kroku na drodze, którą ludzie zbudowali przez bagno czy górę, kosztem tysiąca bóli, a często i tysiąca zgonów (...). Dług wobec wszystkich zmarłych, którzy zostawili to dziedzictwo (...). Każde następujące po sobie pokolenie może jedynie naprawdę uważać się za użytkownika, inwestuje się w nie tylko z odpowiedzialnością za jego zachowanie i wierne odtworzenie”³⁶.

Ten powszechny dług społeczny, o którym pisał francuski polityk, nieuchronnie rodzi fundamentalne pytania o tożsamość wierzycieli, naturę samego długu oraz warunki jego spłaty. Wedle Marie-Claude Blais użycie metafory zarówno dziedziczenia, jak i spółki akcyjnej, zakłada dobrowolne działanie jednostek

³⁴ Jest tak, ponieważ zdaniem Léona Bourgeois człowiek „korzysta z zasobów kapitału, który akumulowali jego poprzednicy” Tłumaczenie własne: «il commence à jouir d'un capital immense qu'ont épargné d'autres générations antérieures», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 47.

³⁵ M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej...*, s. 160.

³⁶ Tłumaczenie własne: «Dès que l'enfant, après l'allaitement, se sépare définitivement de la mère et devient un être distinct, recevant du dehors les aliments nécessaires à son existence, il est un débiteur ; il ne fera point un pas, un geste, il ne se procurera point la satisfaction d'un besoin, il n'exercera point une de ses facultés naissantes, sans puiser dans l'immense réservoir des utilités accumulées par l'humanité. Dette, sa nourriture (...). Dette, son langage encore incertain : chacun des mots qui naîtra sur ses lèvres, il le recueillera des lèvres de parents ou de maîtres qui l'ont appris comme lui, et chacun de ces mots contient et exprime une somme d'idées que d'innombrables ancêtres y ont accumulée et fixée (...); dette, à chaque pas sur la route qu'au prix de mille peines et souvent de mille morts les hommes ont construite à travers le marais ou la montagne (...) dette envers tous les morts qui ont laissé cet héritage (...). Chaque génération qui passe ne peut vraiment se considérer que comme en étant l'usufruitière, elle n'en est investie qu'à charge de le conserver et de le restituer fidèlement», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 48–49.

i możliwość wycofania się³⁷. Jednakże w przypadku długu społecznego człowiek nie ma takiej opcji – nie może się wycofać. Choć łatwo uznać konieczną solidarność i wspólne dziedzictwo, trudniej jest wyprowadzić z tej współzależności szereg pozytywnych obowiązków. W ujęciu prawnym dług to zobowiązanie związane z obietnicą, umową, która ustanawia dłużnika i wierzyciela.

Zdaniem Léona Bourgeois fakt, że ludzie są połączeni w czasie i przestrzeni, stanowi rodzaj faktycznego „quasi-kontraktu”. Równocześnie uważał, że najbardziej uprzywilejowani członkowie społeczeństwa dźwigają niezaprzeczalny dług wobec najbardziej pokrzywdzonych. Przywołując cywilistyczny koncept „quasi-kontraktu”, argumentował, że obowiązek pomocy nie jest jedynie zobowiązaniem moralnym, ale również obowiązkiem prawnym: „quasi-kontrakt to nic innego jak umowa, na którą wyrażono zgodę z mocą wsteczną”³⁸. Twierdził, że każda wspólnota powinna wdrożyć szereg usług publicznych, by spłacić ten dług solidarności i zadośćuczynić wymogom sprawiedliwości, mającym na celu łagodzenie szkodliwych skutków ryzyk społecznych.

Przy czym – jak wskazuje się w literaturze – niezmiernie ważne jest, by zauważyć, że Léon Bourgeois nigdy nie przedstawia długu społecznego jako zadośćuczynienia za nierówności naturalne czy krzywdy przeszłe: „Dług jest powszechny: wszyscy są dłużnikami i wszyscy są wierzycielami. Każdy, kto uczestniczy w wymianie usług niezbędnych dla życia, ma obowiązek partycypować w zobowiązaniach zrzeszenia, w którym żyje, aby umożliwić jego przetrwanie a także ma obowiązek zwiększyć wspólny kapitał tego zrzeszenia”³⁹.

Koncepcja „zrównoważonego rozwoju” w kontekście doktryny „Solidaryzmu” Léona Bourgeois

W odniesieniu do koncepcji zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*), podnosi się czasem zarzut niewystarczającego uzasadnienia istnienia prawnego obowiązku dbałości o przyszłe pokolenia. Jak zauważa bowiem Andrzej Papużyński, klasyczna definicja zrównoważonego rozwoju „który zaspokaja potrzeby teraźniejszości, nie zagrażając zdolności przyszłych pokoleń do zaspokajania ich własnych potrzeb”, budzi: „szereg zastrzeżeń, zwłaszcza co do konieczności respektowania interesów lub praw nie istniejących (jeszcze) podmiotów prawa, i wymaga

³⁷ M.-C. Blais, *La solidarité...*, s. 38.

³⁸ Tłumaczenie własne: «Le quasi-contrat n'est autre chose que ce contrat rétroactivement consenti», L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 52.

³⁹ M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej...*, s. 163.

sięgnięcia do filozoficznych podstaw jurysprudencji⁴⁰. Odpowiedzią na problem uzasadnienia tego obowiązku może być więc współczesna interpretacja doktryny solidaryzmu, gdyż wyjaśniające tę kwestię elementy w postaci solidarności międzypokoleniowej, długu społecznego oraz „quasi-kontraktu” stanowią jej immanentną część.

Jednym z podobieństw, które łączą koncepcję zrównoważonego rozwoju z doktryną solidaryzmu jest to, że w przypadku obu teorii podkreśla się ich naukowy charakter. Innowacyjność Léona Bourgeois polegała na stworzeniu doktryny, która posiadając zarówno wymiar naukowy, jak i praktyczny, zdolna była do stworzenia intelektualnej podstawy dla polityki państwa, w tym jego przyszłego prawodawstwa. Léon Bourgeois chciał, żeby doktryna solidaryzmu była całkowicie autonomiczna, niezależna od wszystkich dogmatów teologicznych, a zatem radykalnie świecka i oparta wyłącznie na osiągnięciach nauk pozytywnych⁴¹. Uznawał przy tym solidarność nie za abstrakcję filozoficzną, ale lecz za fakt społeczny, redukowalny do jednej obserwacji: „pomiędzy każdym z ludzi a wszystkimi innymi istnieje niezbędna więź solidarności”⁴². Jego celem było wykorzystanie tego „naturalnego prawa współzależności” dla zapewnienia naukowej i teoretycznej podstawy reformom społecznym obiecywanym przez jego partię polityczną, argumentując, że „dokładne zbadanie przyczyn, warunków i granic tej solidarności pozwoli na ściśle określenie praw i obowiązków każdego wobec wszystkich i wszystkich wobec każdego”⁴³. Podobnie, współczesna koncepcja zrównoważonego rozwoju podkreśla swoją naukowość, czerpiąc z nauk przyrodniczych, ekologii, ekonomii i socjologii.

Zdaniem Léona Bourgeois solidarność jest tym, co jest, i tym, co musi być: jeśli żadna jednostka nie może istnieć ani ćwiczyć swej wolności poza całością społeczną, do której należy, to każdy musi działać na rzecz umocnienia tej relacji wzajemnej zależności. To stwierdzenie doskonale oddaje istotę zarówno solidaryzmu, jak i zrównoważonego rozwoju, które łączą indywidualizm i kolektywizm. Doktryna solidaryzmu odrzucała bowiem walkę klas, opowiadając się jednocześnie za sprawiedliwością dystrybutywną, twierdząc, że „najbardziej uprzywilejowani

⁴⁰ A. Papuziński, *Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie*, „Problemy Ekorozwoju” 2006, 2, s. 30.

⁴¹ M.-C. Blais, *The Origin of Public Solidarity and the Work of Léon Bourgeois*, „Revue française des affaires sociales” 2014, 1, s. 9.

⁴² Tłumaczenie własne: «Il y a entre chacun des individus et tous les autres un lien nécessaire de solidarité», L. Bourgeois, *Solidarité*, Paris 1896, s. 10.

⁴³ Tłumaczenie własne: «l'étude exacte des causes, des conditions et des limites de cette solidarité (...) pourra donner la mesure des droits et des devoirs de chacun envers tous et de tous envers chacun», L. Bourgeois, *Solidarité*, Paris 1896, s. 10.

są obciążeni niezaprzeczalnym długiem wobec najbardziej pokrzywdzonych⁴⁴. Założenie to jest zbieżne ze współczesną sprawiedliwością klimatyczną.

Z perspektywy międzynarodowego prawa ochrony środowiska najbardziej interesującym elementem teorii Léona Bourgeois jest pojęcie długu społecznego wobec pokoleń – zarówno minionych, jak i przyszłych. To właśnie ono dostarcza bowiem przekonującego intelektualnego uzasadnienia dla koncepcji zrównoważonego wzrostu gospodarczego. Zresztą sama klasyczna definicja zrównoważonego rozwoju odpowiada wprost koncepcji Léona Bourgeois dotyczącej długu społecznego wobec przyszłych pokoleń. Zauważalne jest to również w odniesieniu do polskiego systemu prawnego, w którym zasada zrównoważonego rozwoju znalazła swój wyraz już w art. 5 Konstytucji RP, który stanowi, że „Rzeczpospolita Polska (...), zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”⁴⁵, jak również w art. 3 pkt 50 ustawy – Prawo ochrony środowiska zawierającym definicję legalną zrównoważonego rozwoju określającą go jako „rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego, jak i przyszłych pokoleń”⁴⁶.

Léon Bourgeois twierdził bowiem, że jesteśmy dłużnikami wobec wszystkich „zmarłych, którzy zostawili to dziedzictwo. Każde następujące po sobie pokolenie może jedynie naprawdę uważać się za użytkownika, inwestuje się w nie tylko z odpowiedzialnością za jego zachowanie i wierne odtworzenie”⁴⁷. To bezpośrednio koresponduje zaś z zawartą w ustawie – Prawo ochrony środowiska definicją zrównoważonego rozwoju, który to ma: „zagwarantować możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb (...) przyszłych pokoleń”. Obecne pokolenie, korzystając z zasobów naturalnych i dorobku cywilizacyjnego, zaciąga dług wobec przyszłych pokoleń, który musi zostać spłacony przez zachowanie ich zdolności do zaspokajania własnych potrzeb. W literaturze podkreśla się bowiem, że wymiar międzypokoleniowy jest czynnikiem fundamentalnym dla działań podejmowanych w ramach zrównoważonego rozwoju, rozszerzając perspektywę oceny ich skuteczności i adekwatności poprzez włączenie kompromisu pomiędzy interesami pokoleń obecnych oraz przyszłych⁴⁸. Wyraźne podobieństwo do solidarności międzypo-

⁴⁴ M. Sopiński, *W poszukiwaniu utraconej...*, s. 155.

⁴⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

⁴⁶ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska.

⁴⁷ L. Bourgeois, *Solidarité...*, s. 49.

⁴⁸ Karol Hermanowski podkreśla, że „płaszczyzna międzypokoleniowa jest obecnie znaczącym czynnikiem, wyznaczającym prawidłowość podejmowanych w tym zakresie działań w realizacji celów

koleniowej Léona Bourgeois jest widoczne w trzeciej zasadzie przywoływanej już Deklaracji z Rio, która stanowi: „Prawo do rozwoju musi być wypełnione tak, aby w sposób sprawiedliwy zaspokajać potrzeby rozwojowe i środowiskowe obecnych i przyszłych pokoleń”⁴⁹.

W wymiarze praktycznym doktryna solidaryzmu Léona Bourgeois uzasadniała redystrybucyjną rolę państwa celem zapewnienia spójności społecznej. Znajduje to współczesny odpowiednik w prawie Unii Europejskiej, gdzie zasada zrównoważonego rozwoju wyrażona jest w artykule 11 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), wymagającym integracji wymogów ochrony środowiska z politykami UE dla promowania zrównoważonego rozwoju (zasada integracji)⁵⁰. Inicjatywy takie jak Europejski Zielony Ład (2019) i późniejszy Plan Przemysłowy dla Zielonego Ładu (2025) można postrzegać jako współczesne aplikacje tego holistycznego podejścia, ucieleśniające ideę „quasi-kontraktu” między pokoleniami poprzez dążenie do osiągnięcia przez UE do roku 2050 gospodarki neutralnej klimatycznie. Co więcej, także ewolucja zrównoważonego rozwoju w kierunku podejścia opartego na prawach podmiotowych, widoczna w Celach Zrównoważonego Rozwoju (SDGs) ONZ na rok 2030, mogłaby zostać dobrze ugruntowana w solidarystycznej koncepcji Léona Bourgeois. Koncepcja „quasi-kontraktu” jest bowiem interesującym uzasadnieniem dla istnienia obowiązków ludzi wobec środowiska, gdyż implikuje milczącą zgodę, na mocy której obecne pokolenie jest zobowiązane przekazać świat przyszłym pokoleniom w stanie nie gorszym, niż go odziedziczyło.

Zakończenie

Interpretacja poglądów Léona Bourgeois w duchu współczesności pozwala na nowo odkryć istotę doktryny solidaryzmu. Podstawowe elementy tej koncepcji, jak solidarność międzypokoleniowa, „quasi-kontrakt” czy dług społeczny doskonale wpisują się w założenia idei zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*), które zostały sformułowane i spopularyzowane w anglosaskim dyskursie poli-

środowiskowych. Rozszerza perspektywę oceny ich skuteczności i adekwatności z uwzględnieniem zasady kompromisu między interesem obecnych a przyszłych pokoleń”. K. Hermanowski, *Zasada zrównoważonego rozwoju...*, s. 296.

⁴⁹ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202/47).

⁵⁰ W prawie Unii Europejskiej zasada zrównoważonego rozwoju zajmuje szczególne miejsce. Jak zauważa Marcin Roliński, „Europa jako grupa państw wysoko uprzemysłowionych w swoim rozwoju cywilizacyjnym doszła do etapu, w którym niezależnie, ale zgodnie z zasadami międzynarodowego prawa ochrony środowiska, stworzyła jednolity wspólny system prawny”. M. Roliński, *Z problematyki zasad ochrony środowiska*, „Studia Juridica Lublinensia” 2014, 21, s. 148.

tyczno-naukowym, stając się obecnie fundamentalną zasadą współczesnego prawa międzynarodowego i polityki globalnej. Podsumowując, doktryna Léona Bourgeois, mimo że powstała pod koniec XIX w., zachowuje zadziwiającą aktualność i może stanowić solidne filozoficzne uzasadnienie dla współczesnej koncepcji zrównoważonego rozwoju. Jego koncepcja solidarności, długu społecznego i quasi-kontraktu doskonale wpisuje się w dyskurs dotyczący odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń i ochrony środowiska. Zadaniem zasady zrównoważonego rozwoju jest bowiem wyważenie sprzecznych interesów, które z jednej strony prowadzą się do potrzeby ochrony środowiska, z drugiej dopuszczają możliwość jego wykorzystania. To właśnie ta równowaga stanowi sedno zarówno doktryny solidaryzmu Léona Bourgeois, jak i współczesnej koncepcji zrównoważonego rozwoju. W dobie globalnych wyzwań ochrony środowiska powrót do korzeni solidarystycznej myśli Léona Bourgeois może dostarczyć cennych inspiracji dla dalszego rozwoju koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz międzynarodowych polityk ochrony środowiska. Wszystko to sprawia zaś, że jego wizja społeczeństwa opartego na wzajemnej odpowiedzialności i solidarności pomiędzy pokoleniami pozostaje niezwykle aktualna i może stanowić ważny punkt odniesienia dla współczesnych debat na temat zrównoważonego rozwoju.

Bibliografia

- Augustyniak M., *Solidaryzm i idea solidarności we francuskiej myśli polityczno-prawnej przełomu XIX i XX wieku*, Olsztyn 2021.
- Biały F., *Quentin Skinner: doniosłość i znaczenie. Komentarz tłumacza „Znaczenia i rozumienia w historii idei”*, „Refleksje” 2014, 9, s. 177–187. <https://doi.org/10.14746/r.2014.1.11>
- Blais M.-C., *La solidarité. Histoire d'une idée*, Paris 2007.
- Blais M.-C., *Solidarité: une idée politique ?*, [w:] *Solidarité(s): Perspectives juridiques*, red. M. Hecquard-Théron, Toulouse 2009.
- Blais M.-C., *The Origin of Public Solidarity and the Work of Léon Bourgeois*, „Revue française des affaires sociales” 2014, 1, s. 8–20.
- Borgetto M., *La doctrine solidariste de Léon Bourgeois : une nouvelle définition des rapports entre le politique, le social et le droit*, [w:] *Les juristes face au politique. Le droit, la gauche, la doctrine sous la IIIe République*, red. C.M. Herrera, Paris 2003.
- Bourgeois L., *Essai d'une philosophie de la solidarité*, Paris 1907.
- Bourgeois L., *Solidarité*, Paris 1896.
- Bourgeois L., *Extraits de l'Idée de solidarité et ses conséquences sociales*, red. S.-P. Chevarie-Cossette, „Cahiers d'Ithaque” 2016, 1.
- Brundtland G. H., *Our Common Future*, Oxford 1987.

- Bukowski Z., *Koncepcja zrównoważonego rozwoju a prawa człowieka*, [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018, s. 39–56.
- Bukowski Z., *Zrównoważony rozwój w systemie prawa*, Toruń 2009.
- Ciechanowicz-McLean J., *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2001.
- Cordonier Segger M.-C., Khalfan A., *Sustainable Development Law. Principles, Practices & Prospects*, Oxford 2004. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199276707.001.0001>
- Dobrzański D., *Nowożytna idea solidarności*, [w:] *Idea solidarności w kontekstach filozoficzno-historycznych*, red. D. Dobrzański, A. Wawrzynowicz, Poznań 2006, s. 13–30.
- Dobrzański D., *Zasada solidarności. Studium z filozofii społecznej*, Poznań 2013.
- Gide Ch., *Solidaryzm*, oprac. J. Kurnatowski, Lwów 1908.
- Hayward J.E.S., *Léon Bourgeois and Solidarism*, „International Review of Social History”, 1961, 6, s. 19–48. <https://doi.org/10.1017/S0020859000001759>
- Hayward J.E.S., *Solidarity: The Social History of an Idea in Nineteenth Century France*, „International Review of Social History” 1959, 4(2), s. 261–284. <https://doi.org/10.1017/S0020859000001371>
- Henderson C.R., *Social Solidarity in France*, „The American Journal of Sociology” 1905, 11, s. 168–182. <https://doi.org/10.1086/211389>
- Hermanowski K., *Zasada zrównoważonego rozwoju a prawna ochrona drzew i krzewów*, „Journal of Modern Science” 2023, 1(50), s. 293–308. <https://doi.org/10.13166/jms/161527>
- Kelley D.R., *History of Ideas*, [w:] *New Dictionary of the History of Ideas*, red. M. Horowitz, New York 2005, s. 956–962.
- Kurnatowski J., *Solidaryzm – jego zasady dzieje i zastosowania*, Lwów 1931.
- Lovejoy A.O., *Essays in the History of Ideas*, New York 1948.
- Lovejoy A.O., *The Great Chain of Being*, Harvard 1936.
- Lovejoy A. O., *Wielki łańcuch bytu. Studium historii pewnej idei*, tłum. A. Przybysławski, Warszawa 2009.
- Mandelbaum M., *On Lovejoy's Historiography*, [w:] *The History of Ideas. An Introduction to Method*, red. P.T. King, London 1983, s. 161–178.
- Papuziński A., *Filozoficzne aspekty zasady zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój a iustitia socialis*, [w:] *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, red. A. Pawłowski, Lublin 2004.
- Papuziński A., *Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie*, „Problemy Ekorozwoju” 2006, 2, s. 29–36.
- Popławska E., *Z dziejów solidaryzmu we Francji – geneza idei i praktyki politycznej*, „Państwo i Prawo” 2012, 4, s. 79–95.
- Roliński M., *Z problematyki zasad ochrony środowiska*, „Studia Juridica Lublinensia” 2014, 21, s. 143–154. <https://doi.org/10.17951/sil.2014.21.0.145>
- Ruby M., *Le solidarisme*, Paris 1971.

- Sopiński M., *Kamuflaż czy złudzenia? Obecność solidarystycznych poglądów Léona Duguit w procesie tworzenia prawa rzeczowego w latach 1945–1946 w Polsce Ludowej*, „Prawo i Więź” 2024, 6(53), s. 129–151. <https://doi.org/10.36128/PRIW.VI53.1118>
- Sopiński M., *Własność jako funkcja społeczna w koncepcji Léona Duguit*, „Prawo i Więź” 2022, 4(42), s. 113–130. <https://doi.org/10.36128/priw.vi42.591>
- Sopiński M., *W poszukiwaniu utraconej więzi. Narodziny i zmierzch solidarności w XIX-wiecznej Francji*, Warszawa 2022. <https://doi.org/10.52694/MSWWS.16>
- Sustainable Development in National and International Law, red. H.Ch. Bugge, Ch. Voigt, Groningen 2008.
- Szuma K., *Prawo ochrony środowiska. Zarys wykładu. Wybór materiałów, tez orzeczeń, sądów, kazusów oraz testów*, Warszawa 2013.
- White H., *Poetyka pisarstwa historycznego*, Kraków 2010.
- White H., *Proza historyczna*, Kraków 2009.
- Zębek E., *Konstytucyjne prawa i obowiązki obywatela wobec środowiska w warunkach zrównoważonego rozwoju*, „Ius Novum” 2024, 1(18), s. 125–141.

Źródła prawa

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ A/RES/70/1 z 25 września 2015 r. – *Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030*.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE C 202/47).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1128 ze zm.).
- Uchwała Konferencji Sztokholmskiej z dnia 14 czerwca 1972 roku dotycząca naturalnego środowiska człowieka.